

Stalin's "double accounting" in the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s

Olexandr I. Kryvoruchko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: krivoruchkoa62@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Abstract.

The purpose of the article is to highlight the role of J. Stalin in the development and implementation of the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s. **The research methodology** is based on the principles of historicism scientific, objectivity and systematicity. When solving the tasks set, the following research methods were used: historiographical analysis, logical, problem-chronological, descriptive methods. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that the author made an attempt to analyze a number of aspects of the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s, which remain insufficiently studied or require new rethinking. The work characterizes the main stages of the formation of the Bolshevik national policy in the Ukrainian SSR, determines the role of Stalin in its implementation, analyzes the mutual influence of the policy of "Ukrainization" with the struggle for power in the Kremlin.

Conclusions. The implementation of the Bolshevik national policy in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s had ambivalent consequences. On the one hand, the proclamation of a course of "Ukrainization" as a tool for strengthening the Bolshevik regime in Ukraine and neutralizing the liberation aspirations of the Ukrainian people; on the other hand, the forcing of the processes of cohesion of national forces that sought state self-determination. A tendency towards democratization was noted national relations, the revival of national traditions, and at the same time the tendency towards centralization is increasing, the creation of a rigid one-party regime is being established, the foundations of a totalitarian system are being laid, which will cover all spheres of society. The reform of the educational system has begun in the direction of the formation of a national school, publishing has developed, primarily the publishing of literature in the Ukrainian language, and at the same time censorship is being introduced, private printing houses are being closed. The number of national personnel in party, Soviet and economic institutions has increased, noticeable successes have been achieved in translating paperwork into Ukrainian. And at the same time, the ideological influence of the Bolshevik party on Ukrainian society is growing. In contrast to the active involvement of old specialists in state-building processes, the creation of new cadres of the intelligentsia, the first political processes are being organized. Dozens of different literary and artistic groups and movements emerge, Ukrainian culture receives real state support for the first time, and at the same time, a campaign to accuse the best Ukrainian artists of "bourgeois nationalism" gains momentum. In the confrontation between the healthy forces of Ukrainian society and manifestations of Great Russian chauvinism, the Kremlin authorities take the side of the revival of imperial policy towards the national outskirts. The movement for the restoration of Ukrainian statehood is declared "Petliurism", and various forms of persecution are applied to its supporters: removal from active activity, restrictions on rights, political trials, exile, executions.

Keywords: Great Russian chauvinism, national policy, "national evasion", Stalin, "Ukrainization", Ukrainian SSR.

Сталінська «подвійна бухгалтерія» в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр.

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: krivoruchkoa62@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Анотація.

Метою статті є висвітлення ролі Й. Сталіна у розробці та реалізації національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використано такі методи дослідження: історіографічний аналіз, логічний, проблемно-хронологічний, описовий методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що автором здійснено спробу проаналізувати низку аспектів національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр., які залишаються недостатньо вивченими або потребують нового переосмислення. В роботі охарактеризовано основні етапи формування більшовицької національної політики в УСРР, визначено роль Сталіна в її реалізації, проаналізовано взаємовплив політики «українізації» з боротьбою за владу в Кремлі. **Висновки.** Реалізація більшовицької національної політики в УСРР 1920-х – початку 1930-х рр., мала амбівалентні наслідки. З одного боку, проголошення курсу на «українізацію», як знаряддя зміцнення більшовицького режиму в Україні та нейтралізації визвольних прагнень українського народу; з іншого – форсування процесів згуртованості національних сил, що прагнули до державного самовизначення. Намітилася тенденція до демократизації національних відносин, відродження національних традицій, і одночасно посилюється нахил до централізації, створення жорсткого однопартійного режиму, закладалися підвалини тоталітарної системи, яка охопить всі сфери життя суспільства. Розпочалося реформування освітньої системи в напрямку становлення національної школи, розвивалася видавнича справа, в першу чергу видавництво літератури українською мовою, і в той же час вводиться цензура, закриваються приватні друкарні. Зросла кількість національних кадрів у партійних, радянських і господарських установах, досягнуто помітних успіхів у переведенню діловодства на українську мову. І одночасно зростає ідеологічний вплив більшовицької партії на українське суспільство. На противагу активному залученню до державотворчих процесів старих спеціалістів, створенню нових кадрів інтелігенції, організовуються перші політичні процеси. Виникають десятки різних літературних та мистецьких груп і течій, українська культура чи не вперше отримує дійсну державну підтримку, і в той же час набуває розмаху кампанія із звинувачення кращих українських митців у «буржуазному націоналізмі». У протистоянні здорових сил українського суспільства з проявами великоруського шовінізму кремлівська влада стає на бік відродження імперської політики щодо національних окраїн. Рух за відтворення української державності оголошується «петлюрівщиною», а щодо його прихильників застосовуються різні форми переслідування: вилючення з активної діяльності, обмеження в правах, політичні процеси, заслання, розстріли.

Ключові слова: великоруський шовінізм, національна політика, «націонал-ухильництво», Сталін, «українізація», УСРР.

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку української державності після віків іноземного поневолення був започаткований революційними подіями 1917-1920 рр. Воєнна поразка УНР не могла спинити могутнього процесу відродження нації. Розгортався цей поступ за складних умов. В ході тривалих воєнних дій та більшовицького «воєннокомуністичного штурму» господарство України зазнало виключно великої за своєю глибиною та масштабами розрухи. В республіці не вщухав збройний спротив радянській владі у формі розгалуженого повстанського руху. Не справдилися сподівання більшовицьких лідерів на швидку перемогу світової соціалістичної революції, а з нею і надія на економічну допомогу європейського пролетаріату. Ці економічні та політичні чинники вимагали від радянського керівництва внесення коректив до його політики: на перший план вийшло питання відносин держави і селянства. Саме неспроможність урегулювати економічні відносини із селом призвела до краху політики «воєнного комунізму» і проголошення непу.

Неп, передовсім, був спрямований на вирішення економічних проблем, та він не міг уникнути змін в інших сферах діяльності більшовиків, в тому числі і в національній політиці. Період вітчизняної історії, який припадає на 1920-ті та початок 1930-х рр., характеризується, з одного боку, проголошенням більшовицької «українізації», що була переважно апаратною; з іншого – форсуванням процесу згуртованості національних сил, які прагнули дійсної розбудови української держави.

Для Сталіна та його однодумців політика «українізації» була тимчасовим тактичним відхиленням від стратегічної мети ліквідації суверенних прав національних республік. Однак значній частині тогочасного керівництва УСРР (Н. Гринько, В. Чубар, П. Любченко, О. Шумський, М. Скрипник та інші) були характерні прагнення об'єднати всі національні сили на «радянській платформі» для розбудови України соціалістичної, але в політичному, соціальному

.....
та культурному відношеннях рівної серед інших частин колишньої імперії. За термінологією М. Хвильового, багато українських партійних і радянських управлінців, діячів освіти, науки та культури під могутнім натиском відродження нації, замість будівництва «загірної комуни» рішуче стали на бік «молодого українського суспільства».

Зростання серед партійних, радянських і господарських кадрів в республіці представників корінної національності, початок дерусифікації міст, українізації пролетаріату, здобутки в освітній і культурній сфері призвели до зростання великоруського шовінізму. Причинами, що зумовили цей ріст було зміцнення дрібної буржуазії в містах, яка була переважно російською чи зрусифікованою, підтримка її частиною державного чиновницького апарату як в Україні, так і поза її межами.

Однак кремлівська влада у протистоянні українського суспільства з проявами великоруського шовінізму змістила акцент в бік боротьби з, так званим, «українським націоналізмом», «петлюрівщиною». Розпочалися партійні розправи з «ухильниками» (М. Хвильовим, О. Шумським, М. Скрипником). Згодом на зміну політичним дискусіям прийшли масові арешти критиків сталінського курсу в національній політиці, політичні процеси, заслання і розстріли. Почалося поступове згортання «більшовицької українізації».

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стаття ґрунтується на матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, тогочасних періодичних виданнях, досягненнях попередніх дослідників національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Для розуміння причин запровадження більшовиками нового курсу в національній політиці та особливостей його реалізації в УСРР не втратили актуальності праці, які відносяться до початків новітнього дослідження окресленої проблеми (Даниленко, Касьянов, Кульчицький, 1991; Даниленко, 1993; Даниленко, 2003). Динаміку формування Сталіним національної політики щодо УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. можна прослідкувати на основі його промов, статей, листів, адресованих окремим діячам чи партійним структурам (Сталин, 1920; Сталин, 1947; Сталин, 1948). Позицію українських діячів освіти, культури, партійних і державних керівників, які попри політичні розходження сприйняли політику «українізації» як можливість розбудови української державності, відбивають їх статті, памфлети, промови, брошури (Скрипник, 1923; Скрипник, 1927; Скрипник, 1928; Скрипник, 1931; Хвильовий, 1990, Шумський, 1927). Праці їх політичних опонентів відображають протилежні погляди на розв'язання національного питання в УСРР (Лебідь, 1923; Лебедь, 1928; Гірчак, 1932; Затонський, 1927; Хвиля, 1933). Витоки «теорії боротьби двох культур», її місце в політичних дискусіях та вплив на український державотворчий процес і становлення національної культури в 1920-х роках висвітлені в статтях О. Криворучка (Криворучко, 1999; Криворучко, 2003). У книзі Г. Єфіменка, Я. Примаченко, О. Юркової увага зосереджується на становленні радянщини в Україні в 1917-1938 рр. Автори аналізують національну політику більшовиків, яка були спрямована на легітимізацію дій комуністичного режиму в УСРР та в очах міжнародної спільноти (Єфіменко, Примаченко, Юркова, 2017). У фундаментальному дослідженні С. Плохія, висвітлюється зміст і наслідки здійснення більшовицької «українізації», аналізується реакція українського суспільства на ініційовану згори реформу та характеризується процес боротьби за національне відродження (Плохій, 2021). Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях Н. Кузмінець, В. Кононенко; О. Коляструк (Кузмінець, 2018; Кононенко, 2021; Коляструк, 2023).

Метою статті є висвітлення ролі Й. Сталіна у розробці та реалізації національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. політика Сталіна щодо національного питання в Україні зазнавала змін. На ці зміни впливали як чинники внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади так і його особисті цілі боротьби за владу. Можна умовно виділити кілька основних етапів формування сталінської національної політики в УСРР.

Перший етап припадає на період після завершення воєнних дій та утвердження радянської влади в Україні до проголошення більшовиками курсу на «коренізацію». Другий характеризується активною протидією бурхливому процесу українського національного відродження та впровадженням апаратної політики «українізації». Для третього визначальний перехід до силових (терористичних) методів боротьби з політичними опонентами та поступового згортання «українізації» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

І хоча тактичні дії Сталіна в кожний період різнилися, стратегічна ціль залишалася незмінною – протидія республікам в реалізації права на національну державність; формування єдиної радянської нації шляхом уніфікації різних національностей.

У 1920-1922 рр. більшовицьке керівництво «дещо спрощено» сприймало розбудову національно-культурної сфери в УСРР, яка в цій царині мала певну автономію. Як слушно підмітив В. Кононенко, з 10 питань порядку денного 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад (лютий-

березень 1921 р.) лише одне («Про організацію народної освіти») опосередковано відносилось до сфери реалізації національної політики в культурно-освітній галузі (Кононенко, 2021, с. 46). Ситуація змінилася після утворення СРСР, коли тиск центру на національні республіки посилювався, і їх «самостійність» почала поступово зникати (Коваль, Телячий, 2008, с. 148).

Й. Сталін, дотримуючись «генеральній лінії партії», мав і в цей період «особливу думку». У програмній статті «Політика радянської влади з національного питання в Росії», надрукованій у газеті «Правда» в жовтні 1920 р., Сталін обґрунтовує необхідність розвитку національної школи, створення мереж національних культурно-просвітніх заходів, підняття культурного рівня народних мас, залучення до цієї роботи національної інтелігенції. Утвердження радянської влади і сприйняття її як рідної на окраїнах колишньої Росії Сталін пов'язує з необхідністю здійснення заходів, які згодом становитимуть основу політики «коренізації»: залучення до радянських, партійних, господарських установ, включаючи область військових формувань, кадрів по можливості із місцевих спеціалістів.

В основу статті були покладені тези Леніна, які у вигляді резолюції «Про радянську владу в Україні» в грудні 1919 р. були ухвалені VIII Всеросійською партконференцією (Кульчицький, 2014, с.42). Однак Сталін наголошував, що вимога культурно-національної автономії, чи відділення окраїн від Росії суперечить інтересам народних мас, і є контрреволюційною. На його думку, лише обласна автономія окраїн, яким притаманний відмінний побут і національний склад, може забезпечити їх надійний союз з центром у формі федеративного зв'язку (Сталін, 1920).

Отже, як слушно зазначає С. Кульчицький, Сталін і його прибічники продовжували бачити Росію централізованою державою з усіма національними регіонами, про що свідчила й назва сталінської статті (Кульчицький, 2013, с. 81).

Процес, так би мовити, сталінізації культурно освітнього життя в СРСР активізувався в період, коли Ленін в силу своєї хвороби менше впливав на політику радянської держави.

У 1923 році в Радянському Союзі більшовики взяли курс на так звану коренізацію, яка в Україні отримала назву «українізації». Як відзначив В. Даниленко, ще на початках новітнього дослідження політики «українізації», вона була лише «тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік» (Даниленко, 1993, с. 55). С. Кульчицький наголошує, що, вибраний більшовицькими пропагандистами термін, вдало поєднував завдання утвердження радянської влади з процесами національного відродження, спричиненого попередніми визвольними змаганнями (Кульчицький, 2013, с. 83).

Дослідники «українізації» традиційно пов'язують її офіційне проголошення з рішеннями XII з'їзду РКП(б) в квітні 1923 р. У промові Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» констатувалося відродження великоруського шовінізму, що містило загрозу розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй. Визнаючи, що радянська влада в національних республіках продовжує залишатися владою російською, генсек майже дублює завдання про її «коренізацію», виголошені у згаданій вище промові в жовтні 1920 р. Разом з тим, Сталін зазначає про загрозу з боку місцевих націоналізмів, що, на думку Сталіна, втрачаючи свій оборонний характер, стали трансформуватися в «націоналізм наступаючий». Звідси висновок: якщо націоналізм, виник як своєрідна форма протидії великоруському шовінізму, то боротьба з останнім буде надійним засобом «подолання націоналістичних пережитків» (Сталин, 1947, с. 181–189).

Такий суперечливий підхід Сталіна до розв'язання національного питання: боротьбу з великодержавним шовінізмом компенсувати зауваженням про шовінізм народностей колишніх окраїн імперії, зустрів засудження і протидію у представників республік, яку репрезентували, так звану, «м'яку лінію» у тогочасному більшовицькому керівництві (Fitzpatrick, 1974, с. 268).

Зокрема, М. Скрипник, який на той час обіймав посади народного комісара юстиції та прокурора (генерального прокурора) УСРР, полемізуючи зі Сталіним, охарактеризував погляди генсека як «подвійну бухгалтерію». У своєму риторичному запитанні, спрямованому делегатам з'їзду, М. Скрипник наголошував: «А чи не дуже це висунуто у т. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів причиною того, що багато й багато з товаришів на практиці свою бездіяльність в справі національного питання будуть виправдовувати саме цим протиставленням?» (Скрипник 1923, с. 41).

Сталін наголошував, що наявність численних кадрів старих партійних і радянських працівників російського походження у національних республіках, які не знайомі зі традиціями, звичаями, мовою трудящих мас цих республік, породжує в партії, органах радянської влади «зверхньо-зневажливе відношення» до місцевих особливостей, ухил до великоруського шовінізму (Сталин, 1947, с. 193).

Як констатував В. Затонський, однією з головних причин зростання великоруського шовінізму (передовсім в середовищі російської інтелігенції) було те, що «питання мови та духовної культури було питанням її громадянського стану, так у розумінні ідеологічного впливу, як і безпосередньо шматка хліба» (ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 2016. арк. 14).

.....
Та й у середовищі партійних і радянських керівників в Україні залишалось багато тих, хто намагався проводити стару імперську політику. Противники «українізації» відроджують забуті положення «люксембургіянства» трансформуючи їх в «теорію боротьби двох культур». Її автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який твердив про нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською (на думку автора, передовою, індустріальною), з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру в Україні (Лебідь, 1923, Лебедь, 1928, с. 79 – 88).

С. Кульчицький закликає дослідників «українізації» розрізняти її форму і зміст: форма – це розвиток мови і культури народу, а зміст визначався політичним режимом. Центральна більшовицька влада (яку репрезентував і Сталін) намагалася уникнути переростання етнічного відродження в національне, «нещадно розправляючись з тими, у тому числі в надрах власної партії, хто надто захоплювався українізацією» (Кульчицький, 2013, с. 84). Погляди таких партійців кваліфікувалися як «ухили», а боротьбі з ними надавався класовий характер.

Показовими мішенями таких партійних розправ в УСРР, організатором яких виступав Сталін та його поплічники (Л. Каганович, В. Чубар, А. Хвиля, Є.Гірчак та інші), стали М. Хвильовий, О. Шумський, М. Скрипник.

Як слушно зауважує О. Колястрок, сталінська репресивна політика розроблялася в Кремлі, а радянська республіканська номенклатура і місцева партійна верхівка слухняно впроваджувала в українських містах і селах (Колястрок, 2023, с. 100).

Так, залик М. Хвильового «Геть від Москви» в партійних документах було засуджено як такий, що «криє в собі небезпеку буржуазного переродження» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 50). Чинovníки від політики не могли подарувати Хвильовому намагань протиставити Європу не тільки «Просвіті», але й Москві, що, на їх думку, було «великою антипартійною, антикомуністичною помилкою» (Гірчак, 1932, с. 108).

Погляди М. Хвильового викликали осуд і таврування з боку не лише його ідейних противників. Одним із опонентів письменника в цей період став О. Шумський (Криворучко, 2010, с. 131). Та невдовзі нарком освіти сам приходить до «крамольного» висновку: якщо з боку російської культури не буде встановлено толерантне відношення до української з визнанням останньої в правах громадянства, то буде «неминуча боротьба за ці права» (Шумський, 1927, с. 31).

Сталін у листі до Л. Кагановича та інших членів ПБ ЦК КП(б)У від 26. 04. 1926 р., наголошуючи на слабкості партійних кадрів в Україні, докоряє О. Шумському у відсутності бачення загрози від руху за українську культуру та суспільність, який «може набрати місцями характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення – ленінізму». Сталін наголошує, що очолити цей рух можливо «лише борючись з крайнощами Хвильового в рядах комуністів» (Сталин, 1948, с. 152-153).

Невдовзі Шумського було звинувачено не лише у потуранні М. Хвильовому, в й у підбурюванні останнього до його «націоналістичних» виступів. Так на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 липня 1926 р. Л. Каганович під час суперечки з О. Шумським з приводу оцінки позиції М. Хвильового заявив: «Це ви відноситеся погано до Хвильового. Ви НК освіти його підбурюєте проти партії» (ЦДАГОУ, ф.1, оп. 6, спр. 89, арк. 191).

Одним з тих, хто послідовно боровся із «хвильовізмом» і «шумськізмом» був М. Скрипник. Його позиція щодо культурного будівництва базувалася на пріоритеті класових інтересів перед національними (Скрипник, 1931, с. 113). Скрипник критикував Лебедя за визначення пролетарською лише міську культуру. Він засудив М. Хвильового за недооцінку класової боротьби.

Для Скрипника було очевидними, що «український селянин має піти за донбасівським пролетарем..., а донбасівський пролетар повинен стати на бік українського селянина в національній справі» (Скрипник, 1928, с.15). Така позиція наркома лягла в основу його звинувачень у намаганнях здійснити насильницьку українізацію пролетаріату в Україні, в «змиканні з українською національною контрреволюцією», у «помилках» та «перегинах», а відтак – і в «шкідницькій діяльності як націонал-ухильника» (Хвиля, 1933).

Вважаємо, що доцільно хоча б стисло охарактеризувати один аспект означеної проблеми, який недостатньо висвітлений у попередніх дослідженнях: зв'язок реалізації в УСРР нового курсу більшовиків в національній політиці з, так званою, боротьбою за ленінську спадщину передовсім між Сталіним та Троцьким.

Залишивши поза увагою їх участь у збройній боротьбі та реалізації політики «воєнного комунізму» на українських теренах, зосередимось на національному аспекті. Хоча Троцький як голова РВР РСФРР у 1919 р. ліквідував Український фронт та Українську Червону армію, однак напередодні чергового вторгнення більшовицьких військ в УНР у своєму наказі по армії він з тактичних намірів проголосив гасло «Вільної незалежної радянської України». Відомий сучасний український дослідник радянської України Г. Єфіменко в одній із своїх праць згадує промовистий

факт суперечки між Троцьким і Сталіним щодо української мови, який мав місце в той період. Коли в більшовицьких штабах почастишали випадки відмов приймати україномовні документи, Сталін (тодішній член ЦК КП(б)У, голова Уккратрударму, член РВР Південно-Західного фронту) підтримав такий підхід. Натомість Троцький цю практику рішуче засудив і звернувся за підтримкою до Леніна. Останній дав директиву ширше впроваджувати українську мову (Єфіменко, Примаченко, Юркова, 2017, с.182-183). Згодом Троцький став одним з ініціаторів відкриття у Харкові Школи червоних старшин, викладання у якій на початку проводилося українською мовою.

Виступ Троцького на VII конференції КП(б)У буквально напередодні XII з'їзду РКП(б) можна розцінити як завуальовану критику Сталіна та пошук в Україні союзників для боротьби з генсеком. Наголосивши на початку своєї промови, що ініціатива у постановці національного питання належить Леніну, Троцький запевнив делегатів: «ми вам не лише «дозволимо», як інколи недоречно висловлюються, ні, ми вам допоможемо влаштувати так, як вам у національному плані найкраще і найзручніше» (Троцький, 1923).

У грудні 1923 р. було подано на затвердження в ЦК КП(б)У план національних заходів у військах, дислокованих на території УСРР. В основу плану було покладено розроблену під безпосереднім керівництвом Троцького першу дворічну програму національно-військового будівництва в СРСР. Та коли навесні 1924 р. Троцького де-факто відсторонили від керівництва військовим відомством, темпи українізації військ Українського військового округу суттєво гальмуються (Даниленко, 2003. с. 150-152).

1923 рік – рік широкомасштабного святкування п'ятиріччя Червоної армії, з одного боку, став піком популярності Троцького, з іншого – початком його поразки. Троцький не підтримав дії значної частини керівництва національних республік, які були невдоволені результатами I з'їзду рад СРСР і продовжували чинити опір реалізації сталінського плану «автономізації». В УСРР головним опонентом цих дій Сталіна був Х. Раковський. З 1919 р. до червня 1923 р. він обіймав посади голови РНК і наркому закордонних справ, критикував Сталіна за втручання у внутрішні і зовнішні справи УСРР. З 1923 належав до, так званої, лівої опозиції, одним із лідерів якої був Троцький.

Промовистий випадок стався влітку 1923 р., коли Троцький, Зінов'єв і Бухарін відпочивали у Кисловодську. Троцького відвідав Раковський, про що Зінов'єв 31 липня доповів Сталіну: «Тут був на днях Раковський. Приїздив до Троцького. До нас не заходив. Україну, по-моєму, потрібно серйозно зміцнити новими крупними людьми» (Политбюро ЦК РКП(б), 2004, с. 159).

Як наслідок, усунутого за вказівкою Сталіна із займаних посад в УСРР Раковського, в серпні було направлено послом до Великої Британії. В Україні починається процес звільнення з керівних посад прихильників Раковського, а заодно й тих, хто підтримував Троцького (Дорошко, 2003, с. 94). Позбувшись підтримки Раковського та його прихильників, Троцький зазнав нищівної поразки в Україні в ході загальнопартійної дискусії 1923-1924 рр.

Цілком переконливим є твердження С. Кульчицького, що заміна Квірінга на Кагановича (довіреної особи Сталіна) в керівництві КП(б)У в 1925 р. була тактичним кроком генсека у боротьбі за владу за владу в Кремлі. Щоб забезпечити підтримку Сталіну українського суспільства, Каганович отримав карт-бланш на прискорену «українізацію» (Кульчицький, 2013, с. 91). Варто зазначити, що Каганович певною мірою виправдав сподівання свого патрона.

На початку 1925 р. Троцького було усунуто з посади голови РВК. Його невдала спроба в 1927 р. в союзі з Каменєвим і Зінов'євим виступити проти Сталіна закінчилась виключенням його з партії та засланням до Казахстану. У 1929 р. Троцький був висланий із СРСР.

Згодом перемога Сталіна у протистоянні з Троцьким матиме своє трагічне продовження. В період воєнних дій в Україні серед більшовицьких військ особливо визначними були Перша та Друга Кінні армії та Полки Червоно-Козацького корпусу. Після переформування в грудні 1920 р. Другої Кінної армії у Кінний корпус, залишались два військових угруповання, що конкурували між собою. Як слушно зазначає відомий історичний документаліст і ревізіоніст В. Суворов (В. Різун), К. Ворошилов, С. Будьонний і більшість керівного складу Першої Кінної були підібрані, підтримані й висунуті на відповідні посади Сталіним. Натомість керівництво червоного козацтва в більшості своєму було вибране, підтримане і призначене Троцьким. «Першокінники» всі перемоги у громадянській війні й розбудові радянської держави пов'язували зі Сталіним. А для вихідців з червоного козацтва беззаперечним авторитетом був Троцький (Суворов, 1998, с. 43-44). Тому після утвердження при владі Сталіна більшість останніх буде репресовано. Але це тема іншого дослідження.

Сталінська «українізація» була тимчасовою тактичною дією. Використання її як засобу вкорінення радянської влади в Україні одночасно несло для більшовиків загрозу відродження українського народу. Наприкінці 1920-х рр. Сталін і його прибічники повертаються до практики підтримки найбільшої етнічної групи в УСРР – росіян, що мало гарантувати виживання режиму та утримання під контролем прагнення українців до створення повністю незалежної культури.

.....
Сталін розділяє «українізацію» на більшовицьку й «петлюрівську» та оголошує «український буржуазний націоналізм» першочерговою загрозою для партії та радянської влади в цілому (Кульчицький, 2013, с. 84, 96).

На зміну відносно ліберальній політиці в національному питанні прийшли репресії. Розпочалися масові арешти українських діячів освіти, культури, науки, партійних і державних керівників, головних провідників «українізації». Наслідком сфабрикованих політичних процесів стали заслання і розстріли.

Рішення про офіційне скасування «українізації» прийнято не було (обмежилися грудневими 1932 р. постановами про її згортання за межами УСРР). Однак вибір курсу на проведення виключно «більшовицької українізації» остаточно надав їй апаратного лицувального характеру.

Висновки. Отже, реалізація більшовицької національної політики в УСРР 1920-х – початку 1930-х рр., мала амбівалентні наслідки. З одного боку, проголошення курсу на «українізацію», як знаряддя зміцнення більшовицького режиму в Україні та нейтралізації визвольних прагнень українського народу; з іншого – форсування процесів згуртованості національних сил, що прагнули до державного самовизначення.

Намітилася тенденція до демократизації національних відносин, відродження національних традицій, і одночасно посилюється нахил до централізації, створення жорсткого однопартійного режиму, закладалися підвалини тоталітарної системи, яка охопить всі сфери життя суспільства. Розпочалося реформування освітньої системи в напрямку становлення національної школи, розвивалася видавнича справа, в першу чергу видавництво літератури українською мовою, і в той же час вводиться цензура, закриваються приватні друкарні. Зросла кількість національних кадрів у партійних, радянських і господарських установах, досягнуто помітних успіхів у переведенню діловодства на українську мову. І одночасно зростає ідеологічний вплив більшовицької партії на українське суспільство. На противагу активному залученню до державотворчих процесів старих спеціалістів, створенню нових кадрів інтелігенції організовуються перші політичні процеси. Виникають десятки різних літературних та мистецьких груп і течій, українська культура чи не вперше отримує дійсну державну підтримку, і в той же час набуває розмаху кампанія із звинувачення кращих українських митців у «буржуазному націоналізмі».

У протистоянні здорових сил українського суспільства з проявами великоруського шовінізму кремлівська влада стає на бік відродження імперської політики щодо національних окраїн. Рух за відтворення української державності оголошується «петлюрівщиною», а щодо його прихильників застосовуються різні форми переслідування: вилучення з активної діяльності, обмеження в правах, політичні процеси, заслання, розстріли.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Гірчак, Е. (1932). На два фронти в боротьбі проти націоналізму. *Збірник статей 1926-1931 рр.* Харків: Пролетар, 348 с.
- Даниленко, В. (1993). До витоків політики «українізації». *Україна XX ст.: культура, ідеологія. Політика. Збірник статей.* К.: Інститут історії АН України. 53 - 68.
- Даниленко, В. (2003). «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки : [кол. монографія]. К.: Інститут історії України НАН України, 391 с.
- Даниленко, В., Касьянов, Г., Кульчицький, С. (1991). Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. К.: Либідь, 344 с.
- Дорошко, М. (2003). Боротьба за владу рад у більшовицькій партії в 1923-1925 роках та її вплив на розстановку сил у партійно-державній верхівці УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* 10. С. 92-103.
- Єфіменко, Г., Примаченко, Я., Юркова, О. (2017). Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю». Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
- Затонський, В. (1927). Національна проблема на Україні. Харків: Державне видавництво України, 96 с.
- Касьянов, Г., Даниленко, В. (1991). Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). К.: Наукова думка, 96 с.
- Коваль, М., Телячий, Ю. (2008). Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888-1938 рр.). Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 271 с.
- Коляструк, О. (2023). Радянські репресивні практики і масовий терор у 1920 ті рр. (на прикладі Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 45, 98-104. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-98-104>

- Кононенко, В.** (2021). Національна політика українських радянських державних утворень на етапі становлення більшовицького режиму (1917–1920 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 36, 42-49. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-42-49>
- Криворучко, О.** (1999). Український державотворчий процес та становлення національної культури в УСРР в 1920-х рр. через призму політичних дискусій. *Україна : минуле, сьогодення, майбутнє : Збірник наукових праць.* К., 219 – 225.
- Криворучко, О.** (2003). До витоків «теорії боротьби двох культур». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 5, 102-104.
- Криворучко, О.** (2010). Микола Хвильовий – речник Українського Відродження 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 17. 130-133.
- Кузмінець, Н.** (2018). Утвердження монополії більшовицької партії на владу в Україні на початку 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 26, 48-54. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-48-54>
- Кульчицький, С.** (2013). Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К.: Темпора, 628 с.
- Кульчицький, С.** (2015). Гримаси сталінської українізації (до питання про дату перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва). *Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. м. Київ, 12 грудня 2014 р.* К.: Інститут історії України НАН України, С. 40-48.
- Лебедь, Д.** (1928). Внимание идеологическому фронту. *Большевик.* 7, 79 - 88.
- Лебідь, Д.** (1923). Деякі питання партійного з'їзду. *Комуніст.* 17 березня;
- Плохій, С.** (2021). Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Романа Ключка. Перероблене і доповнене видання. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 512 с.
- Политбюро ЦК РКП(б)** (2004). Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 960 с.
- Скрипник, М.** (1928). До теорії боротьби двох культур. Харків: Держвидав України. 71 с.
- Скрипник, М.** (1923). Промова на XII з'їзді РКП/б. *Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві.* Харків: шлях освіти, 68 с.
- Скрипник, М.** (1927). Хвильовізм чи шумкізм? *Більшовик України.* 2, 26 - 40.
- Скрипник, М.** (1931) Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III з'їзді КПЗУ. *Скрипник М. Статті і промови: В двох томах.* Т.2. Харків: Пролетар, 104-128.
- Сталин, И.** (1920). Политика Советской власти по национальному вопросу в России. *Правда* (№ 220), 10 октября.
- Сталин, И.** (1947). Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 5. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 434 с.
- Сталин, И.** (1948). Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 8. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 408 с.
- Суворов, В.** (1998). Очищение. Зачем Сталин обезглавил свою армию? Бристолю, 146 с.
- Троцкий, Л.** (1923). Задание XII съезду РКП (Доклад Л. Д. Троцкого на заседании VII партийной конференции КП(б)У 5 апреля 1922 года, г. Харьков) *Правда*, 12 апреля
- Хвильовий, М.** (1990). Твори у 2 т. Т.2. К.: Дніпро, 925 с.
- Хвиля, А.** (1933). На боротьбу з націоналізмом на новому фронті. *За марксистко-ленінську критику.* №7. 3-26.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.
- Шумський, О.** (1927). Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі. *Більшовик України.* №2. 11- 26.
- Fitzpatrick, S.** (1974). «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultura, 1922 – 1927. *Slavic Review.* 2. 267-287.

References:

- Danylenko, V.** (1993). Do vytokiv polityky «ukrainizatsii» [To the origins of the policy of "Ukrainization"]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia. Polityka. Zbirnyk statei.* К.: Instytut istorii AN Ukrainy. 53 - 68. [in Ukrainian].
- Danylenko, V.** (2003). «Ukrainizatsiia» 1920-30-kh rokiv: peredumovy, zdobutky, uroky ["Ukrainization" of the 1920s-30s: prerequisites, achievements, lessons: [col. monograph]. К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 391 s. [in Ukrainian].

-
- Danylenko, V., Kasianov, H., Kulchytskyi, S.** (1991). Stalinizm na Ukraini: 20-30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 1920s-1930s]. K.: Lybid, 344 s. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.** (2003). Borotba za vladu rad u bilshovytskii partii v 1923-1925 rokakh ta yii vplyv na rozstanovku syl u partiino-derzhavnii verkhivtsi USRR [The struggle for power of the Soviets in the Bolshevik Party in 1923-1925 and its impact on the balance of power in the party and state leadership of the Ukrainian SSR]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats.* 10. S. 92-103. [in Ukrainian].
- Fitzpatrick, S.** (1974). «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultura, 1922 – 1927. *Slavic Review.* 2. 267-287. [in English].
- Hirchak, E.** (1932). Na dva fronty v borotbi proty natsionalizmu [On two fronts in the fight against nationalism]. *Zbirnyk statei 1926-1931 rr.* Kharkiv: Proletar, 348 s. [in Ukrainian].
- Kasianov, H., Danylenko, V.** (1991). Stalinizm i ukrainska intelihentsiia (20-30-ti roky) [Stalinism and the Ukrainian intelligentsia (1920s-1930s)]. K.: Naukova dumka, 96 s. [in Ukrainian].
- Khvyliia, A.** (1933). Na borotbu z natsionalizmom na novomu fronti [To fight nationalism on a new front]. *Za marksystko-leninsku krytyku.* №7. 3-26. [in Ukrainian].
- Khvylovyyi, M.** (1990). Tvory u 2 t. T.2. [Works in 2 volumes. Vol.2.]. K.: Dnipro, 925 s. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2023). Radianski represyivni praktyky i masovy teror u 1920 ti rr. (na prykladi Podillia) [Soviet repressive practices and mass terror in the 1920s (using the example of Podillia)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 45. 98-104. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-98-104>
- Kononenko, V.** (2021). Natsionalna polityka ukrainskykh radianskykh derzhavnykh utvoren na etapi stanovlennia bilshovytskoho rezhymu (1917–1920 rr.) [National policy of Ukrainian Soviet state formations during the formation of the Bolshevik regime (1917–1920)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 36. 42-49. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-42-49>
- Koval, M., Teliachyi, Yu.** (2008). Volodymyr Zatonskyi: narys zhyttia i diialnosti (1888-1938 rr.) [Volodymyr Zatonsky: a sketch of his life and activities (1888-1938)]. Ternopil: VAT «TVPK «Zbruch», 271 s. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (1999). Ukrainskyi derzhavotvorchyi protses ta stanovlennia natsionalnoi kultury v USRR v 1920-kh rr. cherez pryzmu politychnykh diskusii [The Ukrainian state-building process and the formation of national culture in the Ukrainian SSR in the 1920s through the prism of political discussions]. *Ukraina : mynule, sohodennia, maibutnie : Zbirnyk naukovykh prats.* K., 219 – 225. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (2003). Do vytokiv «teorii borotby dvokh kultur» [To the origins of the "theory of the struggle of two cultures"]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 5. 102-104. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (2010). Mykola Khvylovyi – rechnyk Ukrainskoho Vidrozhennia 1920-kh rokiv [Mykola Khvylovy – spokesman for the Ukrainian Renaissance of the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 17. 130-133. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Demise]. Kn. 2. K.: Tempora, 628 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2015). Hrymasy stalinskoï ukrainizatsii (do pytannia pro datu perenesennia stolytsi USRR z Kharkova do Kyieva) [Grimaces of Stalinist Ukrainization (on the question of the date of moving the capital of the Ukrainian SSR from Kharkiv to Kyiv)]. *Vid Ukrainy do URSR: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 80-richchia perenesennia stolytsi radianskoi Ukrainy do mista Kyieva. m. Kyiv, 12 hrudnia 2014 r.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 40-48. [in Ukrainian].
- Kuzminets, N.** (2018). Utverdzennia monopolii bilshovytskoi partii na vladu v Ukraini na pochatku 1920-kh rr. [The establishment of the Bolshevik Party's monopoly on power in Ukraine in the early 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 26. 48-54. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-48-54>

- Lebed, D.** (1928). Vnymanye ydeolohycheskomu frontu [Attention to the ideological front]. *Bolshevyk*, 7. 79 - 88. [in Russian].
- Lebid, D.** (1923). Deiaki pytannia partiinoho zizdu [Some questions from the party congress]. *Komunist*. 17 bereznia. [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2021). Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti / per. z anhl. Romana Klochka. Pereroblene i dopovnene vydannia [The Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence / translated from English by Roman Klochko. Revised and supplemented edition]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia, 512 s. [in Ukrainian].
- Polytbiuro TsK RKP(b)** (2004). Polytbiuro TsK RKP(b) — VKP(b) y Komyntern: 1919–1943 hh. Dokumenty [Politburo of the Central Committee of the RCP(b) - VKP(b) and the Comintern: 1919–1943. Documents]. M.: «Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia» (ROSSPĖN), 960 s. [in Russian].
- Shumskiy, O.** (1927). Ideolohichna borotba v ukrainskomu kulturnomu protsesi [Ideological struggle in the Ukrainian cultural process]. *Bilshovyk Ukrainy*. №2. 11- 26. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1928). Do teorii borotby dvokh kultur [Toward the theory of the struggle between two cultures]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy. 71 s. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1923). Promova na XII zizdi RKP/b [Speech at the XII Congress of the RCP/b]. *Natsionalni momenty v partiinim i radianskim budivnytstvi*. Kharkiv: shliakh osvity, 68 s. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1927). Khvylovizm chy shumkim? [Waveism or Shumskyism?] *Bilshovyk Ukrainy*. №2. 26 - 40. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1931) Cherhovi zavdannia sotsialistychnoho budivnytstva i natsionalnoi polityky na Ukraini: Dopovid na III zizdi KPZU [The next tasks of socialist construction and national policy in Ukraine: Report at the 3rd Congress of the CPSU]. *Skrypnyk M. Statti i promovy: V dvokh tomakh*. T.2. Kharkiv: Proletar, 104-128. [in Ukrainian].
- Stalyn, Y.** (1920). Polytyka Sovetskoi vlasty po natsyonalnomu voprosu v Rossyy [The policy of the Soviet government on the national question in Russia]. *Pravda* (№ 220), 10 oktiabria. [in Russian].
- Stalyn, Y.** (1947). Polnoe sobranie sochynenyi v 13 tomakh. T. 5. [Complete Works in 13 Volumes. Vol. 5.]. M.: OBYZ; Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 434 s. [in Russian].
- Stalyn, Y.** (1948). Polnoe sobranie sochynenyi v 13 tomakh. T. 8. [Complete Works in 13 Volumes. Vol. 8.]. M.: OBYZ; Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 408 s. [in Russian].
- Suvorov, V.** (1998). Ochyshchenye. Zachem Stalyn obezghlavlavl svoiu armiyu? [Purification. Why did Stalin decapitate his army?] Brystol, 146 s. [in Russian].
- Trotsky, L.** (1923). Zadanye XII s'ezdu RKP (Doklad L. D. Trotskoho na zasedannyi VII partyinoi konferentsyy KP(b)U 5 apreliia 1922 hoda, h. Kharkov) [Task for the XII Congress of the RCP (Report by L. D. Trotsky at the meeting of the VII Party Conference of the CP(b)U on April 5, 1922, Kharkov)]. *Pravda*, 12 apreliia [in Russian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]
- Yefimenko, H., Prymachenko, Ya., Yurkova, O.** (2017). Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy «komunistychnoho raiu» [Soviet Ukraine. Illusions and catastrophes of the "communist paradise"]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2017. 352 c. [in Ukrainian].
- Zatonskyi, V.** (1927). Natsionalna problema na Ukraini [National problem in Ukraine]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 96 c. [in Ukrainian].